

СРЕЩАТА НА ПАТРИАРХ ЕВТИМИЙ С ИМПЕРАТОР ЙОАН V ПАЛЕОЛОГ: ПРОБЛЕМИ НА ХРОНОЛОГИЯТА

Момчил МЛАДЕНОВ (Велико Търново)

Информация за срещата между Патриарх Евтимий и византийския император Йоан V Палеолог се съдържа в „Похвално слово“ за търновския архиерей от Григорий Цамблак. В произведението се съобщава, че известният български исихаст бил наклеветен, че притежава материални богатства, което привлякло интереса на василевса. Последният лично пристигнал във Великата лавра „Св. Атанасий“ на Света гора, където било осъществено разследване в присъствието на Евтимий. Обвиненията се оказали безпочвени, но въпреки това анахоретът бил заточен на о-в Лемнос. Григорий Цамблак уточнява, че не след дълго време императорът получил видение, което вдъхнало в него страх от божия гняв, и той побързал да освободи българския монах. Съдбата на Евтимий непосредствено след този епизод не е много ясна. Той или се завърнал на Света гора, или се установил за известно време в Константинопол¹. В цялостната структура на „Похвалното слово“ епизодът заема централно място сред сведенията за престоя на Евтимий на Атон. За съжаление, като цяло в творбата липсват категорични данни за установяването на основните етапи от живота и дейността на Патриарх Евтимий. При реконструирането на биографията на духовника, изследователите са принудени да се ръководят от косвени свидетелства и да привеждат доводи предимно от логическо

¹ Русев, П., Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. София, 1971, 151–161; Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. Съставителство и редакция Л. Грашева. С., 1982, 220–221; Търновска книжовна школа. Антология. Съставители Г. Данчев и Н. Дончева-Панайотова. София, 1996, 158–159; Бегунов, Ю. К. Творческо наследство Григория Цамблака. Велико Търново-Женева, 2005, 96–97; 508–529.

естество. Това важи с пълна сила и по отношение на времето на конфликта между българския монах и императора. Целта на настоящото съобщение е да предложим една по-прецизна хронология за този епизод от живота на търновския архиепископ.

Преди да пристъпим към преглед на изказаните в историографията виждания за годината на интересующите ни събития и съответно да посочим своите бележки, ще отбележим възможността, описаният по-горе епизод да представлява чисто агиографска легенда². Показателни са сходните по характер сведения в Житие на светогорския исихаст Максим Кавсокаливит, който приема дори двама императори — Йоан V Палеолог и Йоан VI Кантакузин, предсказва житейските им съдби и ги наставлява да бъдат търпеливи и великодушни³. Тук е мястото да напомним и за известната среща на Св. Иван Рилски с цар Петър, която също може да се разглежда като характерен за агиографския жанр топос на наставление на духовник към светски владетел. Могат да бъдат дадени и редица други примери в тази насока, говорещи за възможността конфликта между Евтимий и императора да е лишен от реална основа. Все пак повечето изследователи приемат, че писаното от Григорий Цамблак за срещата на Евтимий с василевса представлява действително събитие⁴. Ние ще се придържаме към второто виждане и по-долу ще посочим допълнителни аргументи в негова полза. При това положение дискусиите са свързани преди всичко с опитите за установяване на реалните причини и съдържанието на конфликта между Евтимий и Йоан V Палеолог, както и времето на неговото възникване и преодоляване. Разбира се, решаването на двата проблема е взаимно свързано. Може да се смята за сигурно, че конфликтът между българския духовник и императора е в контекста на съпротивата на светогорското монашество срещу униатската политика на Йоан V Палеолог. Данните от похвалното слово говорят, че при интересующото ни събитие бъдещият търновски патриарх се явява

² Радченко, К. Религиозно и литературно движение в България в епоха перед турецкото завоевание. Киев, 1897, 250—251.

³ Радић, Р. Време Јована V Палеолога (1332—1391). Београд, 1993, 248—250; Радић, Р. Црквена политика Јована V Палеолога. — В: Търновска книжовна школа. Т. 6. Велико Търново, 1999, 403.

⁴ Иванова, Кл. Патриарх Евтимий. С., 1986, 52—54; Динеков, П. Личността на Евтимий Търновски. — В: Динеков, П. Проблеми на старата българска литература. С., 1989, с. 260; Радић, Р. Црквена политика..., 403.

официален представител на монашеската общност и по-точно на нейната славяноезична част в контактите ѝ със светската власт. Отказът да се подкрепя унията е достатъчен повод за гнева на императора и заточението на духовника. Наистина Григорий Цамблак не споменава нещо конкретно в тази насока, но обстоятелствата около съставянето на „Похвално слово за Евтимий“ позволяват да се смята, че авторът с късна дата се стреми да примири антиуниатските настроения на своя герой със собствените си политико-църковни виждания след падането на Търновска България под османска власт⁵. Време, когато вероятно самият Цамблак е склонен да подкрепи курс към сближаване на православния и латинския свят, изпадайки в противоречие с кредото на Евтимий.

Имайки предвид тези обстоятелства, нека се спрем на вижданията за годината, през която е осъществена срещата на Евтимий с византийския василевс. Ориентировъчна база за датирането на интересувания ни епизод се приемат годините от 1365 до 1371 г., които традиционно се свързват с престоja на духовника на Света гора. Според едни автори събитието станало около 1367 г., когато императорът предприел нарочно пътуване до Света гора. Визитата се поставя в контекста на активните преговори за сключването на уния и необходимостта представителите на монашеската общност да бъдат привлечени за реализирането на тази цел⁶. Това гледище трудно може да се приеме, защото е известно, че от 1366 до пролетта на 1367 г. Йоан V Палеолог на практика отсъствал от империята. Той посетил унгарския двор, но при завръщането си бил принуден да остане във Видин поради отказа на цар Иван Александър да го пропусне през земите си. Походът на граф Амедео VI Савойски срещу българските черноморски градове заставил търновския владетел да предостави свобода на придвижване на ромейския господар. Завръщането на василевса в Константинопол станало скоро след 15 март 1367 г.⁷

На базата на споменатите събития други учени избягват да се ангажират с посочването на конкретна година и предпочитат да

⁵ Иванова, Кл. Патриарх Евтимий..., с. 54.

⁶ Иванова, Кл. Патриарх Евтимий..., с. 53–54, 133.

⁷ Божилов, Ив., В. Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV век. С., 1999, с. 606.

поставят срещата на Евтимий и императора в периода от втората половина на 1367 (завръщането на Йоан V от Унгария) до средата на 1369 г. (заминаването на императора за Рим)⁸. От своя страна, ние ще предложим един вариант за по-прецизно датиране, според който срещата между Евтимий и Йоан V Палеолог е проведена в края на пролетта или началото на лятото на 1369 г. Какви аргументи можем да изтъкнем в полза на това виждане?

На първо място трябва да се имат предвид събитията след завръщането на императора от пътуването до Унгария, т.е. събитията след 15 март 1367 г. Известно е, че през юни 1367 г. в двореца „Влахерна“ в Константинопол се провел диспут между бившия император Йоан VI Кантакузин (монах Йоасаф) и папския легат Павел. На тази дискусия било взето решение да се работи активно за свикването на църковен събор, на който да бъде сключена уния между православната и латинската църкви. Документите разкриват, че на преговорите присъствал и император Йоан V Палеолог, т.е. през лятото на 1367 г. той е бил в столицата⁹. На същия диспут бил определен и финалният срок за подготовката на събора — края на май 1369 г. Осъществяването на такъв мащабен форум с участието на представители на Източните патриаршии, Русия, Трапезундската империя, Грузия, Алания, Зикхия, Търновската и Сръбската църковни катедри, Охридската архиепископия и монашеството от Света гора изисквал сериозна дипломатическа подготовка. В този контекст през есента на 1367 г. в папския двор пристигнала византийска делегация, която потвърдила униатския курс в църковната политика на императора. Същевременно охридският архиепископ Григорий бил официално поканен да присъства на планирания събор, но той се дистанцирал от всякакви контакти с латинците. Сходни по характер покани били отправени и към патриарсите на Александрия, Антиохия и Йерусалим, а вероятно и към останалите православни църковни центрове¹⁰. Едва ли можем да се съмняваме,

⁸ Радий, Р. Црквена политика..., 403; Тютюнджиев, Ив. Търновският епископат XII—XXI век. Велико Търново, 2007, с. 62.

⁹ Meyendorff, J. *Projets de Concile Oecuménique en 1367: Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul.* — *Dumbarton Oaks Papers*, 14, 1960, 160.

¹⁰ Nicol, D. *Byzantine Request for an Oecumenical Council in the Fourteenth Century.* — in: Nicol, D. *Byzantium: its Ecclesiastical History and Relations with the Western World. Collected Studies. Variorum Reprints*, London, 1972, p. 91.

че отговорите на последните били в отрицателен дух спрямо идеята за уния. Преговорите станали още по-трудни, след като папа Урбан V изразил несъгласието си за провеждане на събор в нарочно писмо до василевса. Може би именно въпросното послание било изгорено на Хиподрума в Константинопол на 24 септември 1368 г., за което се съобщава в една кратка византийска хроника¹¹. През октомври 1368 г. римският понтифекс писал на легата Павел да настоява пред Йоан V Палеолог да приеме унията, без да се провежда вселенски събор¹². Малко преди това, през пролетта на същата 1368 г., в Константинопол бил проведен поместен събор, на който тезисите на латинофилски настроения интелектуалец Прохор Кидонис били осъдени. Инициатори на събора се явяват бившият император Йоан VI Кантакузин и патриарх Филотей Кокинос, които се разграничили от официалната униатска политика на двореца.

От изложените факти може да се заключи, че от втората половина на 1367 до първата половина на 1369 г. император Йоан V Палеолог бил зает преди всичко с подготовката на униатския събор. Вероятността той да е напуснал столицата и да е предприел нарочно пътуване до Света гора през посочения период би трябвало да се сведе до минимум. При това положение единствената възможност Йоан V Палеолог да посети Атон остава в рамките на неговото лично пътуване към Апенините. Аудиенцията на императора в папския двор имала за цел да декларира неговата готовност да приеме унията. Това е особено наложително след завладяването на Адрианоупол от османците през пролетта на 1369 г. Един сигурен ориентир за времето на третираните събития е известието, че през август 1369 г. ромейският владетел и неговите приближени били посрещнати от сицилийската кралица Джована I (1342—1384) и през септември пристигнали в Рим¹³. Следователно може да се смята, че отпътуването на делегацията от Константинопол станало в края на пролетта или

¹¹ Schreiner, P. Die byzantinischen Kleinchroniken. Vol. 1. Text. Wien, 1975, S. 94, N 22; vol. 2. Kommentar, S. 300.

¹² Halecki, O. Un Empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour le défense de l'Empire d'Orient, 1355—1375. Warszawa, 1930. VR, London, 1972, p. 370. N 11.

¹³ Halecki, O. Un Empereur..., 191; Павлов, Пл., Ив. Тютюнджиев. Българите и османското завоевание (края на XIII — средата на XV век). Велико Търново, 1995, с. 58.

най-късно през първите месеци на лятото на 1369 г. Предполагаме, че пътуването е включвало и посещение на Света гора, при което се състояла и срещата на императора с Евтимий. Вече отбелязахме, че нейното основно съдържание е свързано с въпроса за унията. Едва ли може да се посочи по-подходящ момент, в който Йоан V лично да сондира виждането на монашеската общност по църковната си политика.

В подкрепа на тази логика ще напомним съобщението на Григорий Цамблак, че Евтимий се защитил блестящо от празните обвинения пред императора и придружаващите го „светски люде“¹⁴. Авторът на похвалното слово явно акцентира върху състава на императорската свита, в която е известно, че не участвали духовници от Константинополската патриаршия¹⁵. Съпоставянето на тази информация още веднъж ни насочва към събитията от 1369 г. Вероятно една от целите на престоя на Йоан V във Великата Лавра е бил да се спечелят поне няколко монаси, които да го придружат на Запад, но до това не се стигнало.

Връщайки се към сведенията на Григорий Цамблак ще напомним, че според него причината за посещението на императора е стремежът да се придобият паричните средства на Евтимий. Смятаме, че въпросната информация трябва да се съпостави с един акт на Константинополската патриаршия от ноември 1367 г. В документа се говори за намеренията на императора да секуляризира определени църковни имоти, които да бъдат превърнати в поземлен фонд за раздаването на пронии. По-специално става въпрос за села, разположени между Константинопол и Селимврия¹⁶. Вероятно Йоан V Палеолог не се ограничил само с това посегателство, но на път към Рим през 1369 г. е потърсил допълнителни възможности за увеличаване на държавния поземлен фонд, за сметка на ресурсите на светогорските манастири. Една подобна реконструкция позволява да се мисли, че настъплението на светската власт към църковните имущества по своеобразен начин намерило отзвук в „Похвалното слово“ на Григорий Цамблак. Сама по себе си тази

¹⁴ Търновска книжовна школа. Антология. Съставители Г. Данчев и Н. Дончева-Панайотова. София, 1996, 158.

¹⁵ Радиф, Р. Време Јована V Палеолога..., с. 344—45.

¹⁶ Радиф, Р. Време Јована V Палеолога..., с. 332.

идея може да се приеме за допълнителен аргумент в полза на тезата, че срещата на Евтимий и Йоан V Палеолог не е легендарен мотив в произведението на българския книжовник. Ако бяхме изправени пред фиктивен епизод от биографията на бъдещия търновски патриарх, бихме очаквали в случая по-скоро експонирането на някакъв чудотворен момент или вмъкването на морално-назидателна проповед. Докато според нас в тази си част текстът е събитийно далеч по-конкретен и свързан с вътрешната икономическа политика на императора към църквата.

Друг аргумент в подкрепа на тезата, че диспутът между Евтимий и императора отговаря на действителните събития е съобщението за мястото на заточението на духовника. Именно остров Лемнос се явява традиционно място за изолирането на политически противници и непокорни духовници от най-висок ранг. По различно време в заточение там пребивавали Андроник IV Палеолог, Мануил II Палеолог, св. Марк Ефески и др.¹⁷ Ето защо в изпращането на Евтимий на слабо населения остров можем да видим спазване на една традиция в разправата с противопоставящите се на императорската воля личности.

Какво накратко е съдържанието и последиците от визитата на императора в Апостолическия престол? През есента на 1369 г. Йоан V Палеолог официално приел латинската вяра и признал върховенството на Римската църква в християнския свят. Василевсът отстъпил от православието с надеждата, че Византия ще получи военна помощ от европейските сили. Наистина папа Урбан V веднага се опитал да организира кръстоносен поход срещу османците, но не постигнал успех. При завръщането си императорът останал за известно време във Венеция, където водил преговори по византийския дълг към републиката на св. Марко. Подкрепата на неговия най-малък син — Мануил (юли 1371 г.) се оказала решаваща за уреждането на споровете с венецианската страна, на която бил отстъпен о-в Тенедос. Йоан V се завърнал в Константинопол през есента на 1371 г., но посрещането му било помрачено от вестта за поражението на християните в сражението при Черномен¹⁸.

¹⁷ Schreiner, P. Die byzantinischen Kleinchroniken. Vol. 1. Text. Wien, 1975, S. 95; vol. 2. Kommentar, S. 308—309; The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. A. Kazdan. Oxford, 1991, vol. 2. P. 1205.

¹⁸ Радих, Р. Време Јована V Палеолога..., с. 352—355.

В изследванията съществува и схващането, че василевсът напразил визитата си в монашеската република през 1370—1371 г., когато се завръщал от Рим в Константинопол. Като причина за посещението се изтъква търсенето на парични средства и стремейт да се спечелят светогорските монаси за каузата на унията¹⁹. По отношение на мотивите за пребиваването на императора на Атон, въпросната реконструкция не буди възражения. За нас обаче е малко вероятно да се търси финансовата и духовната подкрепа на светогорските монаси, след като Йоан V Палеолог е приел върховенството на Римската църква. Също така при завръщането венецианските кредитори на императора били частично удовлетворени и нуждата от парични средства не се чувствала толкова силно, колкото две години по-рано при заминаването за Рим. Тези съображения, които също имат априорен характер, все пак ни дават основание да отхвърлим идеята, че Йоан V Палеолог изобщо е спирал на Света гора при обратното си пътуване от Апенините към Константинопол.

Връщайки се към хипотезата, че срещата на Евтимий и императора е станала през пролетта или ранното лято на 1369 г., пред нас остава открит въпросът за времето и причините за освобождаването на българския духовник от заточението на о-в Лемнос. Допускането, че определени заслуги за реабилитирането на Евтимий има патриарх Филотей Кокинос е напълно възможно. Константинополският архиерей е виден исихаст и не е изключено да се е застъпил за духовния си събрат пред императора²⁰. Вече споменахме, че според Григорий Цамблак причината за освобождаването на Евтимий е видението, което внушило страх от „божия гняв“ в императора. Дефиницията е неопределена, но според нас може да се свърже с атмосферата непосредствено след сражението при Черномен. Показателни са внушението в известната летописна приписка на Исай Серски за последиците от битката. Книжовникът рисува една апокалиптична картина, която смята за израз на „божия гняв“ за гре-

¹⁹ Попов, Хр. Евтимий, последен търновски и трапезицки патриарх. Пловдив, 1901, 57—58; Киселков, В. Сл., Патриарх Евтимий. София, 1938, 16—17; Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. Съставителство и редакция Л. Грашева. С., 1982, с. 353, бел. 16.

²⁰ Киселков, В. Сл., Патриарх Евтимий..., с. 17; Иванова, Кл. Патриарх Евтимий..., с. 54.

ховете на християните на Балканите²¹. Писаното от светогорския книжовник е в контекста на цялостното възприемане на османското завоевание от съвременниците като „божие наказание“. По тази логика видението, което получил императорът, може да се асоциира със страданията на християните след битката, картинно описани от Исай Серски. Вероятно за Йоан V поражението на Вълкашин и Углеша е отплата за неговото отстъпление от православната вяра и божие наказание за заточението на един от най-видните ортодоксални духовници в лицето на Евтимий. Освен това месеците след катастрофата при Черномен са белязани от задълбочаваща се криза в униатската идея. Дори и нейните най-последователни привърженици като Прохирон Кидон започват да пледират за съюз с останалите православни народи и най-вече със сърби и българи. По тази линия можем за допуснем, че реабилитирането на Евтимий представлявало и политически реверанс към Търново, целящ подкрепата на подкрепа за общи действия срещу османците. Ето защо смятаме, че напускането на о-в Лемнос от Евтимий е станало през последните месеци на 1371 или началото на 1372 г., когато резонансът от битката при Черномен бил най-силен.

²¹ Христоматия по история на България. Т. 2. Съставители П. Петров, В. Гюзелев. С., 1978, 185.

Стенописни изображения на светците Борис и Глеб в църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ във В. Търново, последна четвърт на XV в.

*Изображение на св. Борис (означен като св. Глеб) в църквата
„Св. Ап. Петър и Павел“ във В. Търново, XV в.*

*Изображение на св. Глеб (означен като св. Борис) в църквата
„Св. Ап. Петър и Павел“ във В. Търново, XV в.*

*Изображения на светците
мъченици Маркиан и Мартирий
върху южната арка на източния
трапезей в църквата „Св. Ап.
Петър и Павел“ във В. Търново,
XV в.*